

דן פגיס: הסוד החתום*

שמעון זנדבנק

חייו ויצירתו של דן פגיס מתמקדים בסוד. היינו חברים, אבל את סודות חייו שמר מפניי. אפילו את שמו המקורי, לפני שקרא לעצמו דן עם עלותו ארצה, לא גילה לי, ולאיש לא גילה את מה שעבר עליו בשואה. "על סוד חתום" הוא שם ספרו הגדול על החידה העברית, והמקבילה לסוד החתום במחקר היא "הקרן החתום" בידוע שבשיריו. החיים והיצירה – שניהם סוד ושניהם חתומים, במובן של סתומים ונעולים, אבל גם במובן של חתומים בחותם כותבם ואולי בחותם גורלם שנחתם.

את המוטו לספרו על החידה לקח פגיס משיר חידה של משה זכות בן המאה ה-17. פגיס מביא שתי שורות שבפתח החידה:

אם יתמה איש על סוד חתום,
ילמד סתום מן הסתום.

לא במקרה, נדמה לי, בחר פגיס כמוטו לספרו דווקא בחידה לא שגרתית, חידה מחודדת – חידה שביסודה משחק מתוחכם שמשה זכות המציא: שילוב סמוי של מילת הפתרון בגוף החידה. כי פתרון החידה, סוד החידה, כפי שמתברר אחר כך, הוא המילה "סוד" עצמה, הסוד הוא "סוד". אם איש מתקשה למצוא מהו סוד החידה "ילמד סתום מן הסתום", יגלה את הסתום בתוך הסתום, יגלה שמילות הסוד הסתום מכילות את פתרונו, שהוא המילה "סוד".

אם כן, סוד בריבוע, גם מזמין לגלות את הסוד וגם פותר אותו במילה "סוד". מעין טאוטולוגיה: הסוד הוא "סוד". הסתום מתחבא בסתום. פתרון החידה הוא סוד, קיר אטום, קרון חתום, המילה החנוקה שאינה נכתבת בקרון החתום. הריק שקוטע את הדברים שחווה משרבטת על קיר הקרון החתום יש לו וריאציות רבות מאוד ושונות מאוד בסופי שיריו של פגיס: המילים "כאן לעולם" הנקטעות – כמו דברי חוה – בסוף השיר "אירופה, מאוחר"; הדף הריק הנותר בסוף השיר "פואטיקה קטנה"; הכפפה ה"מצביעה כלפי מטה ומראה לנו לאן" בסוף קטע הפרוזה "מסירות נפש"; זרועות האוויר של ונוס ממילו בסוף השיר "מאובנים"; הילד המתפורר לזקן ואיננו עוד בשיר "הפורטרט"; האחו השופע המצטמצם לעלה, השולל אותו כולו, בקטע הפרוזה "אמנות הצמצום"; הפיזיקאי המחשב את הזמן ופתרונו לוח ריק ב"ביקור אצל הפיזיקאי"; הדף האחרון הריק בסיפור על החרגול שנטרף בפי עטלף בשיר "הסיפור", ועוד ועוד. שיר אחרון זה, על הסיפור שסופו דף ריק, מסתיים במילים:

* דברים שנאמרו ב-7 ביולי 2016 בבית ביאליק בתל אביב במלאות שלושים שנה למותו של פגיס.

אַרְבָּעִים שָׁנָה מָאָז אוֹתוֹ רָגַע
אֲנִי רִכּוֹן עַל הַדָּף הַהוּא.
אֵין לִי כַח
לְסַגֵּר אֶת הַסֵּפֶר.

כן, לפגיס לא היה כוח להימלט מן הדף הריק, מן השתיקה, שבסוף כל השירים. הדוגמאות שהבאתי הן מעט שבמעט; למעשה אפשר להגיד שאין מוטיב נפוץ מזה בשירת פגיס לכל אורכה.

פעם חשבתי שהשתיקה הזאת, הסוד החתום, כרוכה כולה בחוויית אימי השואה ובקושי לבטא את הבלתי־נתפס. ואכן, המילה "טראומה" ונגזרותיה ממלאות את ביקורת פגיס, ודאי במידה רבה של צדק. עם זאת, נדמה לי כיום שהסוד הוא יסוד אינטגרלי לפגיס ולשירתו גם מעבר לשואה ובלי קשר אליה.

אין לי יומרות פסיכולוגיות, אבל בעזרת תרצה אשתי הגעתי למשהו מעניין ורלוונטי משל ויניקוט, פסיכולוג חכם וחופשי מדוגמטיות. במאמר שכותרתו "Communicating and not communicating", שתורגם לעברית בשם "לתקשר ולא לתקשר", הוא קורא תיגר על הפירוש המקובל לשתיקתו של המטופל בפסיכואנליזה. מקובל לחשוב שהשתיקה מבטאת התנגדות לטיפול. במקום זאת מציע ויניקוט לראות את השתיקה כביטוי לאותנטי שבאדם, ל"עצמי הלא־מתקשר של היחיד", ל"גרעין האישי של העצמי, שהוא ישות מבודדת אמיתית" ומתלווה לו "תחושת ממשות גמורה" (דונלד ו' ויניקוט, "עצמי אמיתי, עצמי כוזב", עמ' 239–240). "לעומת זאת, תקשורת עם העולם שמקורה בעצמי הכוזב [או ה"מְרָצָה"] איננה מרגישה ממשית; התקשורת אינה אמיתית משום שלא מעורב בה גרעין העצמי, זה שאפשר לכנותו בשם העצמי האמיתי" (שם). "במרכזו של כל אדם קיים יסוד בלתי־מתקשר" – incommunicado במקור, שהוא ביטוי ספרדי המתאר אסיר המבודד בתאו ואין שום גישה אליו. והוא, היסוד הזה הבלתי־מתקשר, מרגיש מאוים על ידי התקשורת מן העולם החיצוני, עולם הלא־אני, שתמצא אותו ותשנה אותו ותחלל את הגרעין העצמי ואת "הצורך שלו להתבודד בחשאי" (שם, עמ' 244).

אצל האמן, מוסיף ויניקוט, מתנגשות שתי המגמות האלה זו עם זו: "הצורך הדחוף לתקשר, והצורך הדחוף עוד יותר שלא להימצא" (שם, עמ' 241). כלומר האמן שומר בלהט על העצמי האותנטי שלו, גם בשעה שהוא מרגיש צורך לבטא אותו ולהוציאו לאור העולם. ואני סבור שהדילמה הזאת קיימת באופן מובהק אצל דן פגיס, והיא שמסבירה, מצד אחד, את הצורך הדחוף שלו לתקשר – באמצעות מטפורות, שנינויות, אירוניה, שעשוע, וכל שאר תחבולות השירה – ומצד שני, את הסוד והשתיקה שאליהם מוליכים רבים מן השירים בסופם, "הצורך הדחוף עוד יותר שלא להימצא". השתיקה, הדף הריק, זרועותיה של ונוס ממילו שהפכו לאוויר – כל אלה והשאר הם וריאציות על "הגרעין האישי של העצמי", הנמלט מן התקשורת המאיימת ומנוי וגמור עמו "שלא להימצא".

הקונפליקט הזה מהותי לא רק לשירתו של פגיס, אלא גם לז'אנר של החידה הספרותית, נושא מחקרו הגדול האחרון, "על סוד חתום", שיצא בשנת מותו, 1986. על עיצובה של החידה אומר פגיס שהוא "ניסוח סתום וקשה הכולל עם זאת את הרמזים הדרושים לפענוחו" (עמ' 44). במתח בין הנסתר לנרמז, בסוד החבוי בחידה, בתחבולות המשמשות להצפנתו של הסוד וברמיזות לפענוחו – בכל אלה משחקים במחבואים הדחף לתקשר והצורך שלא להימצא. ואולי קסמה לפגיס יותר מכול אותה חידה של רמח"ל שישעיה תשבי יגע על פתרונה חמש־עשרה שנים ויותר עד שנצנץ בו רעיון ומצא את הפתרון (עמ' 25). ואולי חש קרבה מיוחדת לאותם מחברים במאה ה־18 שהתפארו "שלא נמצא פותר לחידותיהם" (שם). אולי גם הוא, בסתר לבו, קיווה שלא יימצא פותר לחידתו – וכינתיים חקר ובדק את הדרכים המתוחכמות להסוות את הפתרון.

ואינני יכול לחתום את דבריי בלי הפסוק הפרדוקסלי הנפלא של ויניקוט באותו מאמר: "אושר הוא להיות חבוי, אך אסון לא להימצא". דן ידע ודאי את האושר להיות חבוי, אבל אולי ידע גם את הפחד שמא לא יימצא.